

UDK:94(575.171):339“13/14”

XORAZMNING SHARQIY YEVROPA, VOLGABO‘YI VA G‘ARBIY YEVROPA BILAN SAVDO-IQTISODIY VA MADANIY ALOQALARI (X–XV ASRLAR)**Jumaniyozov Doniyor Xudoyorovich**

Urganch Innovatsion universiteti

Ijtimoiy-gumanitar va tillar kafedrası o‘qituvchisi

Telefon raqam: +998 99 664 01 00

Elektron pochta: djumaniyozov201@gmail.com

Orcid : 0009-0009-8056-5047

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23025784>

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda X–XV asrlarda Xorazm vohasining Volgabo‘yi, Sharqiy Yevropa, Rus knyazliklari hamda G‘arbiy Yevropaga olib boruvchi savdo yo‘nalishlari bilan iqtisodiy va madaniy aloqalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Xorazmning Hazar xonligi, Volga Bulg‘oriyasi va Oltin O‘rda hududlari bilan munosabatlari, Gurganjning yirik savdo-hunarmandchilik markazi sifatidagi mavqeyi hamda Ustyurt va Orolbo‘yi orqali o‘tgan karvon yo‘llarining ahamiyati yoritiladi. Yozma, arxeologik va numizmatik manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida Xorazmning Yevroosiyo savdo tizimidagi o‘rni, tovar va pul muomalasi, aholi harakati hamda madaniy aloqalarning ayrim jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Xorazmning shimoliy va g‘arbiy yo‘nalishlardagi aloqalari yagona va o‘zgarmas savdo tizimi emas, balki siyosiy, iqtisodiy va geografik sharoitlar ta‘sirida rivojlangan ko‘p tarmoqli jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Gurganj, Hazar xonligi, Volga Bulg‘oriyasi, Oltin O‘rda, Sharqiy Yevropa, Ustyurt, tranzit savdo, madaniy aloqalar.

Аннотация: В статье анализируются экономические и культурные связи Хорезмского оазиса в X–XV веках с торговыми направлениями, связывавшими его с Поволжьем, Восточной Европой, русскими княжествами и Западной Европой. Рассматриваются взаимоотношения Хорезма с Хазарским каганатом, Волжской Булгарией и Золотой Ордой, роль Гурганча как крупного торгово-ремесленного центра, а также значение караванных путей, проходивших через Устюрт и Приаралье. На основе сравнительного анализа письменных, археологических и нумизматических источников раскрываются отдельные аспекты положения Хорезма в евразийской торговой системе, товарного и денежного обращения, перемещения населения и культурных контактов. Результаты исследования показывают, что связи Хорезма в северном и западном направлениях представляли собой не единую и неизменную торговую систему, а многокомпонентный исторический процесс, развивавшийся под воздействием политических, экономических и географических факторов.

Ключевые слова: Гурганч, Хазарский каганат, Волжская Булгария, Золотая Орда, Восточная Европа, Устюрт, транзитная торговля, культурные связи.

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

Abstract: This article examines the economic and cultural relations of the Khwarazm oasis during the 10th–15th centuries with trade routes connecting the region to the Volga region, Eastern Europe, the Russian principalities, and Western Europe. The study focuses on Khwarazm's relations with the Khazar Khaganate, Volga Bulgaria, and the Golden Horde, the role of Gurganj as a major centre of trade and crafts, and the significance of caravan routes crossing the Ustyurt Plateau and the Aral Sea region. Through a comparative analysis of written, archaeological, and numismatic sources, the study explores selected aspects of Khwarazm's position within the Eurasian trade system, including commodity and monetary circulation, population mobility, and cultural interactions. The findings demonstrate that Khwarazm's northern and western connections did not constitute a single, static trade system; rather, they represented a multidimensional historical process shaped by changing political, economic, and geographical conditions.

Keywords: Gurganj, Khazar Khaganate, Volga Bulgaria, Golden Horde, Eastern Europe, Ustyurt Plateau, transit trade, cultural relations.

Kirish

O'rta asrlarda Xorazm vohasi o'zining geografik joylashuvi, Amudaryoning quyi oqimi, Orolbo'yi va Ustyurt orqali o'tuvchi quruqlik yo'llari hamda rivojlangan shahar-hunarmandchilik markazlari tufayli Yevroosiyoning turli hududlari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarda muhim o'rin egallagan. Xorazmning janubiy va sharqiy hududlarni shimoliy savdo yo'nalishlari bilan bog'lovchi geografik mavqeyi uning mintaqalararo ayirboshlash jarayonlarida faol ishtirok etishiga imkon yaratgan [3].

X–XV asrlarda Xorazmning Volgabo'yi, Sharqiy Yevropa va Dashti Qipchoq hududlari bilan aloqalari yanada rivojlangan. Bu jarayon Xorazmning Hazar xonligi, Volga Bulg'oriyasi va keyinchalik Oltin O'rda bilan siyosiy-iqtisodiy munosabatlari, shuningdek, karvon yo'llari va shaharlararo savdo tizimining faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Xorazmning o'rta asrlardagi savdo aloqalarini faqat Buyuk Ipak yo'lining janubiy va sharqiy yo'nalishlari doirasida emas, balki Yevroosiyoning shimoliy savdo tizimlari bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, Gurganjning savdo-hunarmandchilik markazi sifatidagi mavqeyi, Ustyurt orqali o'tgan karvon yo'llari, numizmatik materiallar va turli hududlarga mansub arxeologik topilmalar Xorazmning mintaqalararo aloqalarini tadqiq etish uchun muhim manba hisoblanadi.

Asosiy qism

X asr arab geograflari al-Istahriy, al-Mas'udiy va Ibn Havqalning ma'lumotlari Xorazm savdogarlarining Hazar xonligi va Volga Bulg'oriyasi hududlaridagi faoliyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Mazkur manbalarda xorazmliklarning shimoliy hududlar bilan savdo aloqalari bilan bir qatorda, ayrim ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ham ishtirok etgani haqida ma'lumotlar uchraydi [1; 2].

Xorazmlik savdogarlar shimoliy hududlardan keltirilgan mo'yna, qullar va boshqa mahsulotlar bilan savdo qilgan. O'z navbatida, Xorazmning hunarmandchilik va qishloq xo'jaligi mahsulotlari shimoliy bozorlar tomon yo'naltirilgan. Shu tariqa Xorazm va Volgabo'yi o'rtasida ikki tomonlama tovar almashinuvi shakllangan.

Xorazm va Hazar xonligi o'rtasidagi munosabatlar faqat savdo bilan cheklanmagan. Ayrim yozma manbalarda Hazar hukmdori qo'shinlari tarkibida xorazmlik harbiy guruhlar bo'lgani qayd etiladi [1; 2].

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

Bu ma'lumotlar mazkur hududlar o'rtasidagi munosabatlarning iqtisodiy jihatlar bilan bir qatorda siyosiy va harbiy mazmunga ham ega bo'lganini ko'rsatadi. Xazaron va Itil kabi markazlarda xorazmlik savdogarlar hamda boshqa aholi guruhlarining mavjudligi esa uzoq muddatli aloqalar shakllanganidan dalolat beradi [3].

Volga Bulg'oriyasi bilan aloqalarda ham savdo va aholi harakati muhim o'rin tutgan. Mazkur munosabatlar natijasida tovar almashinuvi bilan bir qatorda ayrim hunarmandchilik tajribalari va madaniy unsurlar ham tarqalgan. Xorazm shaharlarida turli etnik guruhlariga mansub aholining yashashi esa vohaning o'rta asrlardagi ko'p madaniyatli shahar muhitini ko'rsatadi [4].

Xorazmning Rus hududlari bilan aloqalari Volga va boshqa daryo yo'llari, shuningdek, Orolbo'yi va Ustyurt orqali o'tuvchi quruqlik yo'nalishlari bilan bog'liq bo'lgan. Ushbu yo'llar orqali Markaziy Osiyo va Sharqiy Yevropa o'rtasida turli tovarlar almashinuvi amalga oshirilgan.

Xorazmdan shimoliy hududlarga ipak va paxta gazlamalari, hunarmandchilik mahsulotlari, zargarlik buyumlari hamda boshqa mahsulotlar chiqarilgan. Shimoliy hududlardan esa mo'yna, mum, asal, zig'ir va metall buyumlari keltirilgan [4; 10].

Xorazm va Rus hududlari o'rtasidagi aloqalar madaniy jarayonlarda ham aks etgan. Abu Rayhon Beruniy va Plano Karpini ma'lumotlarida Xorazm hududida xristian aholi vakillari mavjud bo'lganligi qayd etiladi [7; 8]. Bunday ma'lumotlar vohada turli diniy va madaniy an'analarga mansub guruhlar o'rtasida aloqa mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Biroq mazkur jarayonlarni bevosita savdo aloqalarining natijasi sifatida emas, balki kengroq migratsion, siyosiy va madaniy munosabatlar doirasida baholash maqsadga muvofiq.

XIII–XIV asrlarda Oltin O'rda siyosiy tizimining shakllanishi Xorazmning shimoliy yo'nalishlardagi iqtisodiy aloqalariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, O'zbekxon va Jonibek hukmronligi davridagi nisbiy siyosiy barqarorlik savdo yo'llarining faoliyat yuritishi uchun qulay sharoit yaratdi.

Bu davrda Gurganj Xorazmning yirik savdo va hunarmandchilik markazlaridan biri sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Shaharning iqtisodiy ahamiyati uning Oltin O'rda hududlari, Markaziy Osiyo va boshqa mintaqalar bilan aloqalari orqali namoyon bo'ladi [4]. Xorazm hududidan topilgan Oltin O'rda tangalari pul muomalasining rivojlanganini va voha shaharlarining keng iqtisodiy tizimga jalb qilinganini ko'rsatadi [4].

Shu bilan birga, numizmatik topilmalarni bevosita savdoning yagona dalili sifatida baholash metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Tangalarning hududlararo tarqalishi savdo bilan bir qatorda siyosiy aloqalar, harbiy yurishlar, migratsiya va pul muomalasi jarayonlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin.

Xorazmning shimoliy hududlar bilan aloqalarida Ustyurt orqali o'tgan karvon yo'llari alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Mazkur yo'nalishlar Xorazmni Orolbo'yi, Quyi Volga va Dashti Qipchoq hududlari bilan bog'lagan. Janpikqal'a va boshqa arxeologik yodgorliklardan topilgan moddiy madaniyat namunalari ham Xorazmning shimoliy hududlar bilan xo'jalik va madaniy aloqalari mavjud bo'lganini ko'rsatadi [5; 6].

XIV asr oxiri – XV asr boshlarida mintaqadagi siyosiy o'zgarishlar, jumladan Amir Temurning Oltin O'rdaga qarshi yurishlari ayrim savdo yo'llarining faoliyatiga ta'sir ko'rsatgan. Biroq bu jarayonni barcha shimoliy savdo aloqalarining to'liq to'xtashi sifatida emas, balki ayrim yo'nalishlarning

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

zaiflashuvi, savdo markazlarining o'zgarishi va yangi yo'nalishlarning shakllanishi bilan kechgan jarayon sifatida baholash lozim.

Xorazmning G'arbiy Yevropa bilan aloqalari, avvalo, Yevroosiyo Sharqiy Yevropa, Kaspiybo'yi, Kavkaz va Qora dengiz hududlarini qamrab olgan savdo tarmoqlari orqali amalga oshirilgan. Shu sababli Xorazmning G'arbiy Yevropa bilan munosabatlarini bevosita ikki tomonlama savdo shaklida emas, balki keng Yevroosiyo savdo tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

O'rta asrlarda Genuya va Venetsiya savdogarlarining Qora dengiz hududlaridagi faoliyati Sharq mahsulotlarining g'arbiy bozorlar tomon harakatlanishida muhim rol o'ynagan [14]. Markaziy Osiyo mahsulotlarining g'arbga siljishi ko'p bosqichli savdo almashinuvi orqali amalga oshirilgan.

Baltika hududlaridan Markaziy Osiyoga qahrabo kabi mahsulotlarning kirib kelishi esa uzoq masofali savdo aloqalarining mavjudligidan dalolat beradi [11]. Bunday almashinuvlar Xorazmni turli mintaqalarni bog'lovchi keng savdo tizimining muhim bo'g'inlaridan biriga aylantirgan

Ayrim yozma manbalarda Markaziy Osiyo tangalari va mahsulotlarining Yevropaning turli hududlarida uchrashi qayd etiladi [12; 15]. Biroq bunday dalillarni Xorazmning G'arbiy Yevropa bilan bevosita savdo aloqalarining qat'iy isboti sifatida emas, balki Yevroosiyo miqyosidagi pul va tovar aylanishining mavjudligini ko'rsatuvchi dalillar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa

X–XV asrlarda Xorazm vohasi Markaziy Osiyo, Volgabo'yi, Sharqiy Yevropa va Dashti Qipchoq o'rtasidagi savdo-iqtisodiy hamda madaniy aloqalarda muhim mavqega ega bo'lgan. Amudaryoning quyi oqimi, Orolbo'yi va Ustyurt orqali o'tgan savdo yo'llari Xorazm shaharlarining mintaqalararo almashinuv tizimida faol ishtirokini ta'minlagan.

Xorazmning Hazar xonligi, Volga Bulg'oriyasi, Rus hududlari va Oltin O'rda bilan aloqalari tovar ayirboshlash bilan cheklanmay, pul muomalasi, aholi harakati, hunarmandchilik tajribalarining tarqalishi va madaniy almashinuv jarayonlarini ham qamrab olgan. Gurganjning yirik savdo-hunarmandchilik markazi sifatida rivojlanishi ushbu tizimda Xorazmning iqtisodiy mavqeini yanada mustahkamlagan.

XIV asr oxiri – XV asr boshlaridagi siyosiy o'zgarishlar ayrim shimoliy savdo yo'nalishlarining zaiflashuviga sabab bo'lgan bo'lsa-da, Xorazmning Yevroosiyo savdo makonidagi ahamiyati saqlanib qolgan. Yozma, arxeologik va numizmatik manbalarni kompleks tahlil qilish Xorazmning o'rta asrlar mintaqalararo savdo va madaniy aloqalaridagi o'rnini aniqroq belgilash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. 1. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. – С. 180.
2. История народов Узбекистана. Т. 1. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1950. – С. 229–231.
3. Машарипов Қ. Хоразмнинг Ўрта Шарқ ва Европа давлатлари савдо марказлари билан тарихий алоқалари (X–XV асрлар). – Урганч, 2005. – Б. 96
4. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии... – С. 231–235, 275
5. Манылов Ю.П., Кырныязов М.-Ш. Городище Джанпык-кала // Археология Приаралья. – Вып. 2. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 79
6. Толстов С.П. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – Toshkent: Fan, 1964. – B. 242–275.

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

7. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan osorlar. Tanlangan asarlar. T. 1. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 185–188.
8. Джованни дель Плано Карпини. История монгалов / Пер. А.И. Малеина. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 52–56.
9. Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 1. – Ташкент: Наука, 1964. – С. 89.
10. Кызласов И.Л. Аскизская культура (средневековые хакасы X–XIV вв.) // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука, 1981. – С. 201–206.
11. Бубнова А., Половникова И.А. Торговые пути прибалтийского янтаря в Средней Азии (древность, средневековье) // Города и караван-сарай на трассах Великого Шёлкового пути. – Ташкент, 1996. – С. 27.
12. Аль-Казвини. Памятники городов... // Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина. – М., 1961. – Т. 1. – С. 479–480.
13. Buniyodov Z. Anushtagin Xorazmshohlar davlati (1097–1231). – Toshkent, 1998. – B. 136.
14. Карпов С.П. Italianские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. – Москва: Изд-во МГУ, 1999. – С. 61–62.
15. Хенниг Р. Неведомые земли. Т. 3. – Москва: Наука, 1962. – С. 211.